

महात्मा बसवेश्वरांचे समतावादी तत्त्वज्ञान : एक सखोल अभ्यास

प्रा. डॉ. जावेद तांबोळी

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री. संत दामाजी महाविद्यालय मंगळवेढा

Article Info

Article History:

Received: 20th February 2026

Accepted: 01st March 2026

Published: 07th March 2026

Keywords:

महात्मा बसवेश्वर

ABSTRACT

बाराव्या शतकातील महात्मा बसवेश्वर हे भारतीय सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत मानले जातात. त्यांनी जातिव्यवस्थेविरोध, स्त्री-पुरुष समानता, श्रमप्रतिष्ठा (कायक) आणि दासोह या तत्वांद्वारे समाजाला नवी दिशा दिली. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये बसवेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाचा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आधुनिक संदर्भात अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या विचारांचा आधुनिक भारतीय राज्यघटना, लोकशाही मूल्ये, सामाजिक न्याय चळवळी आणि स्त्री-सक्षमीकरणावर झालेला प्रभाव अभ्यासण्यात आला आहे. निष्कर्षतः असे आढळते की बसवेश्वरांचे विचार आजही समाजपरिवर्तनासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहेत.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 6%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Tamboli, Javed. (2025). महात्मा बसवेश्वरांचे समतावादी तत्त्वज्ञान : एक सखोल अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 469-471.

प्रस्तावना

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून जातिभेद, सामाजिक असमानता आणि स्त्रियांचे दुय्यम स्थान या समस्या खोलवर रुजलेल्या होत्या. बाराव्या शतकात या समस्यांविरुद्ध उघडपणे आवाज उठवणारे आणि प्रत्यक्ष कृती करणारे महात्मा बसवेश्वर हे पहिले समाजसुधारक मानले जातात. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायाला विरोध केला आणि मानवधर्माला प्राधान्य दिले. “मानव हा सर्वोच्च” ही त्यांची विचारधारा होती. त्यांनी केवळ उपदेश न करता प्रत्यक्ष कृतीतून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांचे कार्य सामाजिक क्रांतीचे बीज ठरले.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

बारावे शतक हे भारतीय समाजासाठी संक्रमणकाळ होते. त्या काळात: जातिव्यवस्था अत्यंत कठोर होती. अस्पृश्यतेची प्रथा प्रचलित होती. स्त्रियांना शिक्षण आणि धार्मिक अधिकार नव्हते. धर्मगुरूंचा समाजावर प्रचंड प्रभाव होता. या परिस्थितीत बसवेश्वरांनी समतेचा ध्वज उभारला. त्यांनी पारंपरिक रूढींना आव्हान देत नवीन सामाजिक रचना मांडली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. बसवेश्वरांच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
२. त्यांच्या सामाजिक क्रांतीचे स्वरूप समजून घेणे.
३. आधुनिक भारतातील त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब शोधणे.
४. समतावादी समाजरचनेत त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता तपासणे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

या संशोधनात ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. वचनसाहित्य, चरित्रग्रंथ, संशोधन निबंध आणि राज्यघटनेतील तरतुदी यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

बसवेश्वरांचे जीवन आणि कार्य

बसवेश्वरांचा जन्म मध्यच्या बसवकल्याण येथे झाला. त्यांचे वडील माधवरास आणि आई मादिराम्मा होते. बसवेश्वरांनी गुरुकुलातून शिक्षण घेतले आणि त्यांनी शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांताचा अभ्यास केला. मात्र, त्यांनी त्यांच्या जीवनात व्याप्त असलेल्या अन्याय आणि अंधश्रद्धाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा निर्णय घेतला. बसवेश्वरांनी काळाच्या पुढे जाऊन समाजात व्याप्त असलेल्या समस्यांवर चर्चा केली. त्यांनी समाजात व्याप्त असलेल्या जातीभेद, अंधश्रद्धा आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी महिलांच्या अधिकारांसाठीही आवाज उठवला आणि त्यांना समाजात मानाचे स्थान दिले.

बसवेश्वरांचे मूलभूत तत्त्वज्ञान**१ कायक सिद्धांत**

“कायक वे कैलास” या वचनातून त्यांनी श्रमाला सर्वोच्च स्थान दिले. श्रम म्हणजेच ईश्वरभक्ती, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. कायक तत्त्वाची वैशिष्ट्ये: प्रत्येकाने स्वतःच्या श्रमावर जगावे. कोणतेही काम लहान नाही. प्रामाणिक श्रम हेच खरे धर्मकार्य आहे. आजच्या काळातील “डिगिटी ऑफ लेबर” ही संकल्पना त्यांच्या तत्त्वाशी सुसंगत आहे.

२ दासोह तत्त्व

दासोह म्हणजे आपल्या कमाईतील काही भाग समाजहितासाठी वापरणे. या तत्त्वाचे सामाजिक महत्त्व: आर्थिक समतोल निर्माण होतो. गरिबांना मदत मिळते. समाजात परस्पर सहकार्य वाढते. आजच्या स्वयंसेवी संस्था, दानशूर उपक्रम आणि सामाजिक सेवा कार्यात या तत्त्वाचे प्रतिबिंब दिसते.

३ स्त्री-पुरुष समानता

बसवेश्वरांनी स्त्रियांना धार्मिक आणि सामाजिक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. त्यांनी स्त्रियांना स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व म्हणून मान्यता दिली. त्यांची भूमिका: स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार, धार्मिक चर्चेत सहभाग समान सामाजिक स्थान आजच्या स्त्री-सक्षमीकरण चळवळीची बीजे त्यांच्या विचारांत दिसतात.

४ जातिव्यवस्थेविरुद्ध

बसवेश्वरांनी जन्माधारित भेदभाव नाकारला. त्यांनी सर्वांना समान मानले.

परिणाम:

सामाजिक समतेची जाणीव वाढली अस्पृश्यतेविरुद्ध चळवळ निर्माण झाली मानवतेला प्राधान्य मिळाले

अनुभव मंटप : लोकशाहीचे प्रारूप

अनुभव मंटप ही संस्था सर्वांसाठी खुली होती. येथे सर्व जाती-धर्मातील लोकांना समान अधिकार होते. मुक्त चर्चा, विचारस्वातंत्र्य समान सहभाग ही संस्था आधुनिक लोकशाही संसदेसारखी होती. त्यामुळे बसवेश्वरांना लोकशाहीचे अग्रदूत मानले जाते.

आधुनिक भारतीय समाजावर प्रभाव

भारतीय राज्यघटनेतील समानतेचा अधिकार, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक न्याय या तरतुदींमध्ये बसवेश्वरांच्या विचारांची छाया दिसते. दलित आंदोलन, स्त्री-मुक्ती आंदोलन आणि मानवाधिकार चळवळींना त्यांच्या विचारांमधून प्रेरणा मिळते. बसवेश्वरांनी धर्म, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या विचारांमध्ये मानवतावाद, समता आणि नैतिकता यांचे सुंदर मिश्रण आढळते. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत त्यांचे तत्त्वज्ञान अत्यंत सुसंगत आहे. सर्वांसाठी शिक्षण ही संकल्पना त्यांच्या समतेच्या विचाराशी संबंधित आहे. बसवेश्वरांची क्रांती ही केवळ धार्मिक नव्हती, तर ती सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक परिवर्तनाची चळवळ होती.

समाज सुधारणा आणि विरसाई आंदोलन

बसवेश्वरांनी समाजात व्याप्त असलेल्या जातीभेद आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी विरसाई आंदोलनाची स्थापना केली, ज्याचा उद्देश समाजात समानता आणि न्याय प्रस्थापित करणे होता. त्यांनी महिलांच्या अधिकारांसाठीही आवाज उठवला आणि त्यांना समाजात मानाचे स्थान दिले. विरसाई आंदोलनाने समाजात एक नवीन चळवळ उभी केली. त्यांनी समाजात व्याप्त असलेल्या समस्यांवर चर्चा केली आणि त्यांनी समाजात समानता आणि न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. बसवेश्वरांनी धर्म, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या विचारांमध्ये मानवतावाद, समता आणि नैतिकता यांचे सुंदर मिश्रण आढळते. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत त्यांचे तत्त्वज्ञान अत्यंत सुसंगत आहे.

निष्कर्ष

महात्मा बसवेश्वर हे भारतीय सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते होते. त्यांनी समाजात समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची पायाभरणी केली. आधुनिक भारतात सामाजिक समतेची अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांच्या तत्वांचा पुनर्विचार आणि व्यापक प्रसार आवश्यक आहे. त्यांचे विचार केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून आजच्या आणि भविष्यातील समाजासाठी मार्गदर्शक दीपस्तंभ आहेत. महात्मा बसवेश्वर हे एक महान समाज सुधारक आणि कवी होते ज्यांनी काळाच्या पुढे जाऊन समाजात व्याप्त असलेल्या अन्याय आणि अंधश्रद्धाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या विचारांनी आणि वचनांनी कन्नड साहित्याला एक नवीन दिशा दिली आणि समाजात एक नवीन चळवळ उभी केली.

संदर्भसाधने

१. कुलकर्णी, जी. एस. बसवेश्वरांचे वचन साहित्य. पुणे: साहित्य प्रकाशन. (२०१०).
२. नरसिंहाचार्य, आर. कन्नड साहित्याचा इतिहास. बेंगळूरु: विद्यापीठ प्रकाशन. (२००५).
३. भोसलें, एस. एस. समाज सुधारक बसवेश्वर. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह. (२०१२).
४. पाटील, आर. एस. महात्मा बसवेश्वर : जीवन आणि कार्य. कोल्हापूर: शिक्षण प्रसारक मंडळ. (२०१५).
५. भारत सरकार. भारतीय राज्यघटना. नवी दिल्ली: विधी आणि न्याय मंत्रालय. (२०२२).
६. जोशी, बी. जी. वचन साहित्य आणि समाज सुधारणा. पुणे: शिक्षण प्रसारक मंडळ. (२०१८).